

GÜNDEMİ MEŞGUL EDEN SAĞLIK TERİMLERİ

Hamza Zülfikar

- İnsanlığı tehdit eden bir koronavirüs dolayısıyla yayın organlarında sık geçen sağlık terimleri; tıp sözlüklerinin sayfaları arasından çıkararak kullanılmaya, gündemi meşgul etmeye başladı. *Semptom, semptomatik, semptoloji, entübe, minimize, izole, izolasyon, efektif, karantina, hijyen, hijyenik, viral, vital, deformasyon, dezenfeksiyon, dezenfektan, influenza, enfeksiyon, enfeksiyöz, efektif, enfekte* vb. Bir örnek de var ki verilen mesajlarda geçiyor, *retweet etmek*. Sözlüklerden anlamına baktım, haberdeki kullanımına göre “verilen bir mesajı başkalarına yayın yoluyla ulaştırmak” anlamına geliyor. Bir de “etkilenmek” demek olan *influence* fiili, “salgından etkilenmek” kavramı için kullanılır. *Alan taraması* diye bildiğimiz terim, hastalık kapmış olan kimseleri bulma demek olan *filyasyon* için uygun bir karşılıktır. *Koronavirüs* veya *virüs taraması yapılacak* denebilir.

Bunlar; televizyonda uzmanların yaptığı konuşmalardan, bilgilendirmelerden derlediğim örnekler. Gazetelerde haberler, uzmanların ifadelerine bağlı olarak benzer terimlerle yazılıyor. Çok kimse, bu hassas dönemde insan sağlığıyla doğrudan ilgili olan bu kelimelerin ne demek olduğunu bilmiyor; bunlara şüpheyle bakıyor, bunlardan ürüyor. Dinleyicilerin dikkat kesildiği haber programlarında uzmanların, bilim adamlarının sözlerinde geçen bu kelimelerden dolayı yeterince bilgi edinilemiyor. Sağlık çalışanları, haberciler, yorumcular, bu terimleri kullanırken örnek olarak bunlardan *septom* yerine -bir defa olsun- karşılığı olan *belirti* kelimesini kullanıp bu terime bir açıklık getirmiyor.

Açık oturumlarda alan uzmanları, yukarıda verdiğim örnekler gibi birçok yabancı kökenli terimi kullanmaktan geri kalmıyor. Belki de herkesin bunları bilmesine gerek yok diye yorumluyorlar. “Bir bilim dalının özel sözlerinin ne demek olduğunu ancak uzmanları bilir, halkın bunları bilmesine ne gerek var?” fikrinde olanlar da bulunabilir. Ayrıca “Yaşanan felaketin eşiğinde şimdi bu kelimelerin ne demek olduğuna açıklık getirmenin sırası mı? Sana düşen kendini bu salgın hastalıktan korumaktır.” dendiğini duyar gibiyim. Bir bakıma hak vermemek mümkün değil ama insan sağlığıyla doğrudan ilgili olan bir salgını ifade eden, insanları çaresiz bırakan bir hastalığın yabancı kelimelerle anlatılması karşısında bigâne (yabancı) kalınması da kabul edilecek bir durum değildir. Keşke hepsi Türkçeye kazandırılmış, açık, berrak bir terim olan *yoğun bakım* gibi olsaydı.

Başımızdaki salgın hastalık birinci derecede sorunumuz olmaya devam ederken dildeki normal olmayan gelişmeler de insanı rahatsız ediyor. Verilen haberlerde, uzmanların mesajlarında ara sıra *vital bulgu* terimi geçiyor. *Bulgu* Türkçe, *vital* İngilizce, bunun yerine *yaşamsal bulgular* veya *hayati bulgular* denilse herkes anlar, bilgi sahibi olur. Bir sayımlama (istatistik) terimi olan mortalite, yayınlarda sık geçmektedir. Bilim adamı kullanınca muhabir de aynı terimi tekrarlıyor. *Ölüm oranı*, *kayıp oranı* sözleri denmelidir.

Prof. Dr. İbrahim Yıldırım hocamız bu konuda *vital* için *canlı*, *vitality* için *canlılık* karşılıklarının daha uygun olduğunu teklif etti. Başka uyarılarda da bulunan kıdemli tıp bilginimiz; terimleri hep kendi aramızda konuşup çıkar bir yol bulmaya çalıştığımızı düşünüyor ve Türkçe terimlerin devlet politikası hâline getirilmesini, resmîleştirilmesini, bağlayıcı olmasını diliyor.

Vital'e benzer bir de *viral* var. Anlaşılan her ikisi de birer sıfattır. *Viral enfeksiyon* biçiminde geçiyor. Sözün gelişinden anlaşıldığına göre “virüs bulaşmasından kaynaklanan” demek oluyor. Dolayısıyla bu kavram, *virüs kaynaklı* şeklinde ifade edilebilir.

Virüs; taç şeklinde görülmüş, taca benzetilmiş, adlandırılmasında da taç anlamında *korona* (corona) kullanılmış ve terim olarak bilim dalına *koronavirüs* biçiminde geçmiş. İngilizcede, bitki biliminde “taç” anlamında terimler var. Bizdeki *taç yapraklılar* terimini de hatırlayalım. “Taç” demek olan *korona*, esasen “ay halesi, ay ağılı” anlamındadır. Kelimeye pek yabancı değiliz, daha önce bir otomobil markasında *Corolla* biçiminde bu kelimeyi duymuştuk. Prof. Dr. Cengiz Yakıncı'nın başkanlığında, Türk Dil Kurumu Tıp Terimleri Çalışma Grubu üyeleriyle hazırlamış olduğumuz *Tıp Terimleri Sözlüğü*'nde bu kelime; kalple ilgili olarak *koroner sinüs* (taç

toplardamar boşluğu), *koroner ven* (taç toplardamarı) ve *koroner arter* (taç atardamar) terimlerinde geçti. Bunların bir de *koronoit* (taçası) biçiminde bir başka terimi daha var. Her iki sözcüğü de yabancı olan *koronavirüs* terimi, basında ve resmî dilde bitişik yazılmaktadır. Dolayısıyla bu terimi bitişik yazalım ve yeni bir yazım sorunu çıkarmayalım.

Bu arada Çalışma Kurulu üyelerinden Dr. Bilal Aytaç'a bu yazım üzerinde yaptığı bazı düzeltmeler için teşekkür ederim.

Basında, haberlerde geçen söz konusu hastalıkla ilgili öteki kelime ve terimlere bakalım. *Durumun stabil hâle gelmesi* sözündeki *stabil* kelimesine karşılık olarak "kararlı, değişmez, sabit, durgun" gibi yerine göre kullanılabilecek başka kelimeler varken bilim adamları, uzmanlar *stabil* sözünde ısrar ediyor. Bunların arasında bir de *sosyal mesafe* sözü geçiyor. *Uzak durma, aralık bırakma* uyarılıyor. Dilde bir de *araya mesafe koymak* sözü var ki mecaz anlamda "ilişkilerde fazla samimi olmama" anlamında kullanılır ve bu söz *Türkçe Sözlük*'e katılmalıdır.

Dilde Osmanlı Türkçesinden kalan *ictimai* kelimesi vardı. Bu, Türkçeleştirme çalışmalarında *toplumsal* kelimesiyle karşılandı. Ancak bir de Batı'dan gelen *sosyal* (social) dile katıldı. Ona da *toplumsal* dendi. *Sosyal* ile bugün dilde kırktan fazla kelime var. Şimdi bunlara bir de *sosyal mesafe* eklendi; *toplumsal aralık, toplumsal mesafe* denebilirdi.

Açıklanmasına gerek görülmeyen *negatif* (hastalık belirtisi yok), *pozitif* (hastalık belirtisi var) terimlerine gelince, söylene söylene nihayet bunların da hangi anlamda kullanıldıkları halkımızca anlaşılmaya başlandı. Bu arada *menfi* ve *müspet* kelimeleri dilden uzaklaştı, *olumlu* ve *olumsuz* da terim sayılmadı. Gürkan Kazancı hocamızın bir eklemesini de burada verelim. *Bulaşkan* terimini isabetli bulan hocamızın *negatif, pozitif* terimleriyle ilgili olarak yaptığı ekleme şöyle:

" 'Test sonucum negatif çıktı.' denilince ilk anda kişinin aklına 'Eyvah test sonucum kötü çıktı.' geliyor."

Dilimizde *köklü tedbirler, köklü önlemler* varken *köklü* yerine *radikal* kelimesinde ısrar ediliyor. *Köklü* kelimesini daha önce yazılarımda dile getirmiş, *kronik* kelimesine de daha önce birkaç yerde değinmişim. Şimdi tekrar ifade ediyorum ki *kronik* teriminin *süreğen* gibi kurallı, anlaşılır Türkçe karşılığına yazık ediyoruz. Biraz da bilim adamları, uzmanlar Türkçe adına çaba göstersinler; çeşitli üniversitelerden gelen bilginlerden oluşan Türk Dil Kurumu Tıp Terimleri Çalışma Grubu'nun emeklerini boşa çıkarmasınlar. Bu arada *vaka* kelimesinin ilk hecesinin uzun söylenmesi, bazı

televizyon spikerlerine yakışmıyor. Dilde *tepe noktası*, *doruk noktası*, *zirve yapmak* sözleri varken *pik noktası*, *pik yapmak* sözleri yaygınlaştırılıyor.

Fransızcadan alınmış *vizite* kelimesi halka yabancı değildir. Hekimin, beraberindeki uzmanlarla hastaları dolaşıp onların durumlarını yoklaması bu kelimeyle ifade edilir. Ancak bunun yayında şimdi bir de *vizit* sözü kullanılıyor yani İngilizcesi tercih ediliyor. Fransızcanın yazım kurallarına göre kelimenin sonundaki e okunmaz, üzerinde aksan işaret olan é okunur ve bu kelimenin yazımını *visité* şeklindedir. Belki 200 yıldan bu yana dile girmiş olan *vizite* kelimesini *vizit* diye değiştirmeye kalkışmak doğru değildir. Üstelik bunun *viziteye çıkmak*, *vizite yapmak*, *vizite saati* gibi türevleri de dilde oluşmuştur. Şimdi gerekmediği hâlde *vizit yapmak* mı diyeceğiz!

“Bulaşma” demek olan *enfeksiyon* kelimesinin yanında bir ön ekle “hastalık bulaşmasını savma” demek olan *dezenfeksiyon* kelimesi de sık kullanılıyor. Bir de bunun türevi *dezenfektan* var. Söz konusu hastalık dolayısıyla gündeme gelen *dezenfektan* kelimesine çok isabetli olarak “bulaşmayı bertaraf eder” anlamında *bulaşsavar* karşılığı verilmiş. Düşünüyorum da aynı sıklıkta bunların Türkçeleri kullanılmış olsaydı Türkçe şimdi çok daha iyi düzeylere gelmiş olacaktı ve anlaşma da o ölçüde kolaylaşacaktı.

Yazılı ve sözlü yayınlarla halka daha pek çok Batı kökenli başka kelimeler de dayatıldı. Halk onlara kendince anlamlar yakıştırdı. Bunlardan biri olan *ajitasyon* kelimesi de kullanılmaya başlandığı tarihten itibaren kullanıcılar arasında farklı anlamlar kazandı. *Ajitasyon* kelimesinin kökündeki *aji* hecesi, insanlara *acı* kelimesini hatırlattı ve bu “acı verme” anlamında kullandı. Fiili *etmek*, *olmak* yardımcı fiilleriyle yapıldı; *ajite etmek*, *ajite olmak* sözlerinde de “acı” anlamı hâkim oldu. Oysa *ajitasyon* kelimesinin anlamı “kışkırtma, tahrik” idi. Yerine göre genel anlamıyla *kışkırtı* sözünün de kullanılması önerilmişti. Telefonu kapalı durumdan açık duruma getirdiğimizde karşımıza *optimize olmak* çıkıyor. Bu sözlerle dilin nasıl yozlaştırıldığı dikkatlerden kaçıyor.

Sık kullanılan *izolasyon* örneğine gelince bu kelime ve türevleri dilde ayrı bir sorun olarak durmaktadır. Türkçe düşünme kaygısı olan kimsenin aklına önce *yalıtmak*, *yalnızlaştırmak*, *soyutlamak*, *soyutlaştırmak* gelmesi beklenirken bugün ortalıkta hastalık dolayısıyla dolaşan *izole etmek*, *izolasyona tabi tutmak* sözleri sıkça öne çıktı ve bunların kullanılması özendirildi. Osmanlı Türkçesinden kalan *tecrit etmek* bize anlamlı gelen bir sözdü. *Tecrit etmek*, “hastayı gözetim altında tutmak, bulunduğu ortamı ayırmak, hastadaki derdin başkalarına geçmemesi, bulaşmaması için tedbir almak” anlamlarında yaygın bir kelimeydi. Bunun yerine, daha çok elektrik alanında

kullanılan *izole etmek* geçti. *İzole, izole etmek, izole olmak, izolasyon* vb. Türk Dil Kurumu ise yayımladığı *Türkçe Sözlük ve Yabancı Kelimelere Karşılıklar Kılavuzu* gibi eserlerinde *izolasyon*'u *yalıtım*, bunun fiili olan *izole etmek* sözünü ise *yalıtmak* fiiliyle karşıladı. Genel manzaraya bakınca dilde bu kavram biri Arapça kökenli, biri Fransızca, ötekisi Türkçe kelimelerle ifade edilir oldu; sonuçta *izole etmek* daha çok ilgi görmeye başladı. Bunun *izolatör* türevi ise yazı dilinden çok, bilim dalları arasında kullanılan bir terim olarak kaldı. Oysa buna da *yalıtıcı* denebilir. Uyaran, bu karmaşaya dikkat çeken de olmadı. Dilin bu tür kelimelerle yabancılaşması karşısında tepki gösterenler de olmadı. Tepkiler ise gözler önünde olan tabelalar üzerinden dile getirildiler, tabelalardaki yazımlar üzerinde duruldu. İlgililer, aydınlar, hükümetler, dilin bu sorunlarına el atamadı. Cumhuriyet aydınlarının dile bu kadar uzak kalmaları affedilecek bir durum değildir. Bu günlerde, yaş sınırı ve virüs belası dolayısıyla “Hamza Zülfikar evde tecrit edildi, izole edildi, evde yalıtıldı.” biçiminde üç türlü kullanım meydana geldi.

Aşağıdaki *enfeksiyon* kelimesine geçmeden *yalıtmak, yalıtkan* fiili üzerinde bir açıklama yapmak gerekiyor. *Türkçe Sözlük*'te *izole etmek* karşılığı *yalıtmak* “hastalıktan korunmak” anlamında verilmemiştir. *Türkçe Sözlük*'te kullanım alanları dikkate alınarak *tecrit, tecrit etmek, yalıtım, yalıtımak, izole, izole etmek* birlikte düşünülüp tanımları gözden geçirilmelidir. Unutmamak gerekir ki dilde bir de *tecrit odaları* sözü vardı.

Yalın, yalıtım kelimelerine biraz da tarihî derinlik açısından bakalım. *Kutadgu Bilig*'de (1070) “yalnız” anlamında *yalnuz* kelimesi var. Tarihî dönemlerden ve Eski Anadolu Türkçesinde de bu kelime geçer. İstanbul halk ağzında “soymak” anlamında *yalınlamak* fiili tespit edilmiştir (bk. *Derleme Sözlüğü XI*). Cumhuriyet Dönemi'nde bu kelimelerin kökü *yal-* fiili; var sayılan, farazi bir şekil olarak değerlendirilmiş ve bu kökten *yalıtmak, yalıtkan, yalıtım* kelimeleri türetilmiş. Kullanımı, yaygınlaştırılması bilim adamlarına bırakılmış. Yapıları hakkında eleştiriler olmuşsa da daha çok elektrik alanında bu sözler yaygınlık kazanmış, bazen de “soyutlamak, yalnızlaştırmak” anlamlarında kullanılmış. *Tecrit etme, yalıtma* sözlerinin “tabiatın olumsuz etkilerinden korumak” anlamı da var. Duvarları *tecrit etme (izole etme, yalıtma), tecrit malzemesi (izolasyon maddesi)* vb. Şimdi insanı da izole ediyoruz.

Bütün bu hengâmede arada bir televizyon haberlerinde Türkçe olan *bulaş* kelimesi geçmeye başladı. Bir haberde, alan uzmanı *bulaşı önleme* biçiminde kullandı. Dilde *sirayet etmek* sözü vardı. Bu söz, esas olarak hastalık söz konusu olduğunda da kullanılırdı. Türkçede *bulaşmak, bulaştırmak* fiilleri buna karşılık olarak uygun düştü. *Bulaştırmak* fiilinden *bulaşma, bulaşıcı,*

bulaştırıcı, *bulaşkan* birer tıp terimi olarak önerildi, kabul edildi ve kullanıldı. Şimdi *enfeksiyon hastalıkları* örneğinde olduğu gibi *enfeksiyon* ve türevleri Türkçedeki karşılıkları öteliyor, unutturuyor. *Bulaş* kelimesine gelince bu hâliyle kelime *bulaş-mak* fiilinin köküdür. Dolayısıyla *enfeksiyon* karşılığı olarak *bulaşma* kelimesi Türkçenin dil kurallarına daha uygun düşüyor.

Enfeksiyon için *bulaşma*, *enfeksiyöz* için *bulaşkan*, *enfekte* için *bulaşmış*, fiil le kullanmak gerektiğinde *enfekte olmak* yerine doğrudan *bulaşmak* yeterli olur. *Hastalık bulaşmış* demiyor muyuz? *Hastalık*, *enfekte olmuş* demeye ne gerek var! *Enfektif* için Türk dili açısından uygun karşılığın da *bulaşıcı* teriminin olduğunu ilgili tıp bilginlerine iletmek isterim. Esasen *enfekte* için, *bulaşık* daha uygun bir karşılıktı. Ancak mutfaktaki *bulaşık* ile karıştırılabilir diye *bulaşmış* tercih edilmiştir.

Üzerinde düşünmemiz gereken bir terim de *hijyen* yani “hıfzıssıhha, sağlığı koruma uygulamaları”. *Hijyen şartlarına uyma* denildiğinde sağlıklı kalma, sağlığı koruma şartlarına uymayı anlıyoruz. Sıfatı olan *hijyenik* kelimesini ise doğrudan *sağlıklı* anlamında kullanıyoruz. Kısaca *hijyenik ortam*, *hijyenik şartlar* yerine *sağlıklı ortam*, *sağlık şartları* demeliyiz. Bu kullanımda *sağlık* sıfattır.

Ele aldığımız örnekler arasında iç açıcı Türkçe *tanı* terimi var. Bunun Batı dillerindeki karşılığı olan *diagnosis* kelimesi bereket ki henüz dile girmemişti. Osmanlı Türkçesinden kalan *teşhis*, *teşhis ve tedavi* var. *Teşhis etme* esas alınarak *tanı* ve *tanı koyma* sözleri ilgi gördü, bugün sağlık alanında bu terim sıkça duyuluyor. *Pandemik* (pandemic) için *küresel salgın* teriminin yaygın bir biçimde kullanılması da iç açıcı örneklerdendir. Ancak bugün illerde kurulan *pandemi kurulu* ile bu kelime resmîleşecektir. *Salgın hastalıklar kurulu* demeliyiz. Osmanlı Türkçesinden kalan kelimelere gösterilen tepkinin Batı kökenli kelimelere gösterilmemesinin bir örneği de bu *pandemi* ve onun sıfat biçimi olan *pandemik*'tir. Bu ara yayın organlarında duyduğumuz bir söz de ne demek diye düşünmeden anladığımız *solunum cihazı* kelimesidir. *Solunum aygıtı* daha da Türkçedir. Yayınlarda *entübe olanlar* diye geçiyor, *solunum cihazına bağlı olanlar* sözünü uzman veya haberciler uzun buluyor. Aynı kökten tıp sözlüklerinde bir de *entübasyon* var. Onun da karşılığı *borulandırma* olabilir.

Vaktiyle *virüs* mü *virus* mu üzerinde durulmuştu. *Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık* adlı yayında Nidai Suphi Atmaca'nın “Türk Tıp Dilinde Yapılan Yanlışlar” adlı bir makalesi var. Yerinde yapılmış tespitler yanında şöyle bir cümle de geçiyor:

“Virüs değil virus. Bu sözcük Latince virus: zehir’den geliyor. Her ülke onu virus diye yazıyor ve kendi okuma kuralına göre okuyor (biz hariç)...”

Bize bu kelime Fransızca yoluyla gelmiş, o dildeki telaffuzu *virüs*’tür. *Virüs* telaffuz edip bu biçimde de yazıyoruz. *Virüs* küçük ses uyumuna uymakla birlikte, büyük ses uyumuna uygundur. Yazım kılavuzlarımıza bu hâliyle girmiştir.

Bu arada İtalyanca olan *karantina* (quarantina) kelimesi üzerinde de kısaca duralım. Salgın sırasında İtalyan limanlarına gelen gemilerin “kırk” gün limanda bekletilmesini ifaden bir söz. Buradan *karantina* dilimize geçmiş, fiil olarak *karantinaya almak* biçiminde kullanıyoruz. Türk Dil Kurumunca yayımlanmış bulunan *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü* (2015) adlı eserde kelime şöyle tanımlanmaktadır:

“Bulaşıcı bir hastalığın yaygın olduğu bir yerden kişileri, gemileri ve malları geçici olarak ayırma, tecrit etme biçiminde alınan önlem.”

Türkçe üzerine dertlenip daha fazla örnek üzerinde durmak, yazımızın sınırlarını aşar. Aşağıda toplu olarak verdiğim, Türk basınında, bilim adamları arasında geçen yabancı terimler sıralanmıştır. Birlik olma çağrılarında Türkçe terim kullanmayı da katalım, dildeki yabancılaşmanın önüne geçelim.

Tarih boyunca her saldırıyı göğüsleyen Türk milleti, inşallah bu salgını da en az zayıyla bertaraf eder. Sağlık ordumuzun bunu başaracağından eminim.

<i>ajitasyon</i>	<i>hijyenik</i>	<i>retweet</i>
<i>deformasyon</i>	<i>hijyenik ortam</i>	<i>retweet etmek</i>
<i>dezenfeksiyon</i>	<i>influence</i>	<i>semptoloji</i>
<i>dezenfektan</i>	<i>izole</i>	<i>semptom</i>
<i>diagnosis</i>	<i>izolasyon</i>	<i>semptomatik</i>
<i>enfektif</i>	<i>karantina</i>	<i>sosyal mesafe</i>
<i>enfeksiyon</i>	<i>korona</i>	<i>viral</i>
<i>enfeksiyöz</i>	<i>kronik</i>	<i>virüs</i>
<i>enfekte</i>	<i>minimalize</i>	<i>vital</i>
<i>enfekte olmak</i>	<i>mortalite</i>	<i>vitaliti</i>
<i>enfektif</i>	<i>pademik</i>	<i>vizit</i>
<i>entübe</i>	<i>pandemi</i>	<i>vizite</i>
<i>filyasyon</i>	<i>pandemik</i>	
<i>hijyen</i>	<i>pik</i>	